

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

АБУХІН Руслан Дмитрович

УДК 340.15(477)»18/19»:347

**НАУКОВО-ЮРИДИЧНА ТА ПЕДАГОГІЧНА
СПАДЩИНА С.В. ПАХМАНА**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Міжнародному гуманітарному університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
КРЕСТОВСЬКА Наталя Миколаївна,
Міжнародний гуманітарний університет,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
КЕЛЬМАН Михайло Степанович,
Національний університет
«Львівська політехніка»,
професор кафедри теорії та філософії права;
кандидат юридичних наук, доцент
МУДРИЄВСЬКА Людмила Михайлівна,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувач кафедрою теорії держави і права,
конституційного права та державного
управління.

Захист відбудеться «30» червня 2017 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.136.01 Міжнародного гуманітарного університету за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 33.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Міжнародного гуманітарного університету за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 33.

Автореферат розісланий «30» травня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д. Г. Манько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Рух України до стандартів правової держави потребує від вітчизняної юридичної науки глибокого і всебічного вивчення права не тільки як системи норм або сукупності врегульованих правом суспільних відносин, але й як системи ідей та цінностей і правової культури загалом. У зв'язку з цим важливого значення набуває осмислення правових учень минулого, зокрема історії юридичної науки та освіти, які поєднують вітчизняну правову традицію з традиціями європейської культури та світової цивілізації. Особливе місце в історії вітчизняної юриспруденції займають здобутки видатних правознавців другої половини XIX – початку XX століття, коли Україна, хоча й не будучи самостійною державою, переживала буржуазну модернізацію, складовою якої повсюдно був високий попит на юридичну професію, науку та практику. Невипадково саме цей час уважається періодом піднесення вітчизняної юриспруденції в усіх її проявах: науці, практиці, освіті. Нині, коли Україна знову переживає транзитивний період, долаючи непростий шлях до відкритого суспільства, ринкової економіки та правової держави, актуалізується знання та засвоєння історичного досвіду транзитивності, зокрема в його ідейному та науковому вимірі. У цьому полягає причина зацікавленості юридичної спільноти та широких верств громадськості в осмисленні наукової спадщини та практики видатних правознавців минулого.

Вітчизняна юридична думка має багату ідеями історію. Чимало відповідей на питання, які порушує сучасна юридична наука, можна знайти в юриспруденції минулих часів. Водночас актуальним завданням сучасної юридичної науки стало глибоке вивчення юридичних шкіл і напрямів, що існували в Україні, а також досліджень вітчизняних правознавців, які працювали на межі XIX–XX ст. Особливо це стосується вчених-правників, котрі мають творчі надбання не тільки з історії права, а й у галузевих науках, зокрема цивільного права. Необхідність творчого використання їх досягнень є очевидною для фахівців як галузевих юридичних дисциплін, так і загальнотеоретичної юриспруденції.

Яскравою постаттю у дореволюційній юридичній науці є вітчизняний правознавець, доктор цивільного права, сенатор С.В. Пахман (1825–1910), науковий доробок і практична діяльність якого поки що вивчені недостатньо. Присвячені йому статті С.М. Бервено, І.В. Венедиктової, Є.А. Грекова, О.М. Головка та В.А. Греченка, І.В. Музики, В.О. Томсинова, Ю.С. Шемшученка та Я.М. Шевченко висвітлюють радше його біографію та творчість, але не повною мірою охоплюють проблематику його наукової спадщини. Зокрема, уточнення потребує питання про сутність

праворозуміння, якого дотримувався учений, зважаючи на відхід від догматичного уявлення про юридичний позитивізм, до прихильників якого традиційно зараховують С.В. Пахмана. І понад те, детальне комплексне вивчення поглядів окремих учених-юристів може розкрити значно ширший спектр юридичного позитивізму, ніж суто теоретичні спекуляції на цю тему.

Історія формування та розвитку особистості ученого, його наукові пошуки та здобутки, його педагогічна практика мають велику цінність для юридичної науки і практики, володіють великим виховним потенціалом не лише у сфері фахової юридичної освіти, а й правової освіти загалом. Все це викликає інтерес істориків права й істориків юридичної думки до життєпису і творчої спадщини С.В. Пахмана та зумовлює вибір теми цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з комплексною темою кафедри теорії та історії держави і права «Правова реальність у сучасному світі: теорія і практика формування та функціонування», яка, своєю чергою, є частиною комплексної теми Міжнародного гуманітарного університету «Україна і світ у контексті становлення і розвитку соціогуманітарної сфери» на 2016-2020 рр.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є узагальнення, з'ясування сутності, критичне осмислення науково-юридичної та педагогічної спадщини С.В. Пахмана, її значення для сучасної юриспруденції.

Поставлену мету конкретизовано у таких **задачах**:

осмислити досягнення сучасної юридичної біографістики, зокрема, визначити стан наукової розробки й джерела дослідження науково-юридичної та педагогічної спадщини С.В. Пахмана;

охарактеризувати соціально-культурні умови та джерела формування С.В. Пахмана як ученого та педагога й скласти наукову біографію вченого; визначити напрями наукової, практичної та педагогічної діяльності С.В. Пахмана й окреслити коло його наукових інтересів;

висвітлити внесок С.В. Пахмана у розвиток історико-правової науки; з'ясувати місце і роль правових поглядів С.В. Пахмана у становленні концепції юридичного позитивізму;

охарактеризувати цивілістичне учення С.В. Пахмана та його погляди на співвідношення цивільного права з іншими галузями та інститутами права; визначити досягнення С.В. Пахмана у сфері юридичної освіти та педагогіки;

надати оцінку здобуткам С.В. Пахмана в юридичній практиці, зокрема, нормопроектуванні та судовій діяльності.

Об'єктом дослідження є діяльність С.В. Пахмана у сфері юриспруденції.

Предметом дослідження є науково-юридична та педагогічна спадщина С.В. Пахмана.

Методологія дослідження. В основу дослідження було покладено *принцип історизму*, згідно з яким предмет дослідження вивчався: з урахуванням знань, вироблених попередниками у цій дослідницькій сфері; на основі об'єктивних закономірностей розвитку суспільства та юриспруденції як складової суспільного життя; з виявленням у предметі дослідження зв'язку минулого, сучасного і майбутнього.

Дослідження ґрунтується на *інтегральному підході* до розуміння права як синтезу соціальних, психологічних, нормативних, ідеологічних явищ, зокрема, й юридичних доктрин, авторами яких є видатні юристи-науковці.

Діалектичний метод забезпечив розгляд предмета дослідження у зв'язку з історико-правовою реальністю та дав змогу простежити формування і розвиток С.В. Пахмана як науковця, педагога та практика юриспруденції (підрозділи 1.2, 1.3). *Дескриптивний* метод зумовив організацію мислення дослідника за допомогою визнаних у науці опорних термінопонять (підрозділи 2.2, 3.1). *Системний* метод дав можливість представити творчу спадщину С.В. Пахмана як цілісну складнопідпорядковану систему концептів у загальнотеоретичній, історико-правовій та цивілістичній сферах юриспруденції (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2). *Біографічний метод*, згідно з яким загальне (історичні закономірності розвитку юриспруденції) виявляється за допомогою одиничного (життя та творчість видатного правознавця) став основою формулювання наукової біографії С.В. Пахмана і дав змогу висвітлити основні етапи його життя і діяльності (1.3, 4.1, 4.2).

У дослідженні використано метод *порівняння* в його історичному та правовому вимірі, що дало можливість зіставити системи наукових поглядів С.В. Пахмана з іншими напрацюваннями сучасної цивілістичної науки (підрозділ 3.1). *Формально-юридичний* метод застосовувався при дослідженні форм догматичних положень цивілістичної теорії С.В. Пахмана та його нормопроектних робіт (підрозділ 4.2).

Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних учених у галузях історії держави і права, історії політичних і правових учень, юридичної біографістики, цивілістики, серед яких: Т.Г. Андрусак, С.М. Бервено, Т.І. Бондарук, І.В. Венедиктова, О.М. Головка, Є.А. Греков, В.А. Греченко, М.А. Дамірлі, В.В. Дудченко, В.Д. Зорькін, М.С. Кельман, Н.М. Крестовська, Р.А. Майданик, С.Є. Морозова, Л.М. Мудриєвська, І.В. Музика, Ю.М. Оборотов,

Г.П. Тимченко, В.О. Томсинов, І.Б. Усенко, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко, Ю.С. Шемшученко.

Емпірична основа дисертації – наукові праці С.В. Пахмана та його сучасників, мемуарна література, листування, преса, історико-правові пам'ятки, зокрема, законодавство Російської імперії.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у роботі уперше комплексно висвітлено науково-юридичну та педагогічну спадщину видатного правознавця С.В. Пахмана й представлено його внесок у розвиток теорії та історії права, науки цивільного права, юридичної практики та юридичної освіти. Новизну дослідження конкретизують такі положення:

уперше:

науково-юридичну спадщину С.В. Пахмана представлено як цілісне учення, що охоплює взаємопов'язані: загальнотеоретичний концепт юридичного позитивізму; концепт історичного розвитку права; наукові основи систематизації звичасового права; теоретичний аналіз інститутів і норм цивільного права; обґрунтування акціонерного права як відносно самостійного елемента системи права;

шляхом виокремлення основних видів діяльності С.В. Пахмана здійснено періодизацію його науково-юридичної та педагогічної діяльності: 1) *період становлення* ученого-цивіліста та педагога (1843–1852 рр.); 2) *педагогічний період* – педагогічна діяльність у Казанському, Харківському та Санкт-Петербурзькому університетах (1852–1876 рр.); 3) *науковий період* – розроблення наукових основ кодифікації цивільного права та систематизації правових звичаїв (1876–1884 рр.); 4) *практичний період* – законотворча, судова, експертна та консультативна діяльність (1884–1910 рр.);

визначено внесок С.В. Пахмана у розвиток юридичної освіти та педагогіки вищої школи, а саме: ґрунтовне навчально-методичне забезпечення викладання цивілістичних дисциплін, яке охоплює системно побудовані лекційні курси, новаторські діалогові прийоми їх викладання, індивідуальну роботу зі студентами, зокрема, залучення їх до наукової та практичної діяльності, а також адміністрування навчального процесу й моральну та матеріальну підтримку студентської молоді;

виявлено факти та проаналізовано форми участі С.В. Пахмана в юридичній практиці, а саме: одноособове створення ним проекту Статуту про векселі, затвердженого у формі закону 27 травня 1902 р.; участь у роботі п'ятнадцяти нормопроектних комісій при різних органах державної влади Російської імперії; підготовка низки проектів рішень Урядового Сенату; юридичне консультування у цивільних справах;

на основі уведених до наукового обігу архівних матеріалів уточнено фактичні відомості про умови становлення та діяльність С.В. Пахмана як ученого та педагога; з урахуванням раніше не досліджених праць С.В. Пахмана складено найбільш повну сьогодні бібліографію його праць, разом з перевиданнями, бібліографію рецензій та інших праць критичного характеру щодо наукової спадщини С.В. Пахмана, чим створено основи його наукової біографії;

удосконалено:

положення про тип праворозуміння С.В. Пахмана, який, крім обґрунтованого ним концепту юридичного позитивізму, охоплював інші історичні та філософські ідеї, зокрема розуміння свободи як змісту позитивного права;

висновок про діалектичне розуміння С.В. Пахманом співвідношення історії, філософії та теорії права та необхідність урахування історичних традицій, з одного боку, та соціальних факторів, з іншого, у нормотворчій діяльності при удосконаленні чинного законодавства;

набули подальшого розвитку:

положення про напрями наукових досліджень С.В. Пахмана, якими були: теорія права; історія права; наука цивільного права; наука доказового права; наука акціонерного права; систематизація правових звичаїв; рецензування наукової літератури з питань цивілістики та загальної теорії права;

висновок про підпорядкованість наукових пошуків С.В. Пахмана в історії та теорії права прагматичній меті удосконалення цивільного законодавства, практики його застосування та викладання;

положення про внесок С.В. Пахмана у розвиток історико-правової науки, який полягав у започаткуванні досліджень історії розвитку цивільного та доказового права, зокрема, створенні першого узагальнення історії кодифікації цивільного законодавства Росії та зарубіжних країн;

положення про необхідність введення до предмета історико-правової науки історії галузевого законодавства, історії юридичної науки та юридичної освіти в Україні та застосування нею юридико-біографічного методу.

Практичне значення одержаних результатів. Дисертація має історико-правовий характер, її положення й засновані на них пропозиції автора становлять науковий і практичний інтерес. Результати дослідження можуть бути використані у:

науково-дослідній роботі з історико-правової проблематики, зокрема у розробці історії української та європейської юриспруденції, історії цивілістики, історії права, історії юридичної освіти в Україні та Європі;

навчальному процесі для проведення занять з навчальних дисциплін: «Історія учень про державу і право», «Теорія держави і права», «Цивільне право України»; для створення спецкурсів «Історія української юриспруденції», «Історія української цивілістики»;

правовиховній діяльності для пропаганди досягнень вітчизняної юридичної науки.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету та на наукових конференціях: II Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина» (Полтава, 3 грудня 2013 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції «Новітні наукові дослідження держави і права – 2014» (Миколаїв, 20 квітня 2014 р.); IV науковій конференції «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (Одеса, 27–28 березня 2015 р.); VIII Всеукраїнській науковій конференції молодих учених, присвяченій Дню прав людини «Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку» (Одеса, 11 грудня 2015 р.); матеріали Україна. Міжнародній науковій конференції «Євроінтеграція. Інтермаріум: історія і сучасність» (Одеса, 28–29 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дослідження відображено у шести статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях з юридичних наук (з них – одна стаття у виданні, внесеному до наукометричної бази; одна – у зарубіжному періодичному виданні) та у п'яти інших публікаціях.

Структура дисертації зумовлена предметом, метою та задачами наукового дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг дисертації становить 206 сторінок, з яких основний текст – 182 сторінки, список використаних джерел – 24 сторінки (225 найменувань), додатки на 10 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, його зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт і предмет, мету та задачі, охарактеризовано наукову новизну та практичне значення роботи, подано відомості про апробацію та публікацію результатів дослідження, його структуру й обсяг.

Розділ 1 «Наукова біографія С.В. Пахмана в системі сучасної юридичної біографістики» складається з трьох підрозділів і містить аналіз історіографії теми дослідження, його джерельної бази, наукову

біографію С.В. Пахмана та відомості про основні напрями його діяльності у правовій сфері.

У *підрозділі 1.1. «Сучасна юридична біографістика та джерельна база дослідження»* охарактеризовано сучасний стан юридичної біографістики в Україні і зроблено висновок про недостатнє висвітлення біографії та наукових доробків представників галузевих юридичних наук. Історіографія теми охоплює: праці з проблематики організації та змісту юридичної освіти та юридичної науки в Російській імперії; праці з історії університетів, в яких навчався або викладав С.В. Пахман; праці, в яких висвітлено біографії та творчі здобутки викладачів та колег вченого; праці, безпосередньо присвячені різним аспектам життя та творчості С.В. Пахмана.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані та неопубліковані праці С.В. Пахмана, періодика другої половини ХІХ – початку ХХ ст., мемуари сучасників, довідники, бібліографічні покажчики та альбоми біографій, матеріали фонду 149 «Пахман Семен Вікентійович» Державного архіву Одеської області, що містить листування С.В. Пахмана та членів його сім'ї, конспекти лекцій, інші навчальні матеріали, студентські праці.

У *підрозділі 1.2. «Наукова біографія С.В. Пахмана»* показано формування світогляду, наукових інтересів та життєвої позиції С.В. Пахмана, наведено відомості про його навчання, викладацьку, наукову та практичну діяльність. Зроблено висновок про те, що на вибір С.В. Пахманом юридичної професії вплинули об'єктивні фактори (затребуваність юридичної освіти в умовах зародження буржуазного суспільного ладу, у зв'язку з чим було організовано юридичне відділення Рішельєвського ліцею в Одесі) та суб'єктивні фактори (вплив батька – викладача юридичних дисциплін). Надалі сфера наукових інтересів, напрями викладацької та практичної юридичної діяльності С.В. Пахмана формувалися під дією університетського та наукового середовища та пануючих в Європі та Росії концепцій праворозуміння.

Залежно від домінування певного виду діяльності С.В. Пахмана виокремлено етапи його біографії: 1) період становлення ученого-цивіліста та педагога (1843–1852 рр.); 2) педагогічний період – педагогічна діяльність у Казанському, Харківському та Санкт-Петербурзькому університетах (1852–1876 рр.); 3) науковий період – розроблення наукових основ кодифікації цивільного права та систематизації правових звичаїв (1876–1884 рр.); 4) практичний період – законотворча, судова, експертна та консультативна діяльність (1884–1910 рр.).

У *підрозділі 1.3. «Основні напрями юридичної діяльності С.В. Пахмана»* сфера наукових інтересів та основні наукові здобутки

С.В. Пахмана розподілені за такими напрямками: 1) історія права – дослідження кодифікації цивільного права в зарубіжних країнах та Росії, історії доказового права в стародавньому російському праві; 2) теорія права, де основною його працею є промова «Про сучасний рух в науці права», яка стала базою для розвитку юридичного позитивізму в Росії; 3) цивілістика, зокрема предмет і система цивільного права; фізична особа та юридична особа як суб'єкти цивільних правовідносин; позовна давність у цивільному праві; докази в цивільному праві; способи забезпечення зобов'язання та ін.; 4) акціонерне право, в якому вченим запропоновано формулювання його основоположних принципів; 5) дослідження звичаєвого права, де ним складено програму збирання інформації про юридичні звичаї, опрацьовано звичаєве право Смоленської губернії та створено план кодифікації цивільно-правових звичаїв.

Розділ 2 «Проблематика історії та загальної теорії права у працях С.В. Пахмана» складається з трьох підрозділів, присвячених історико-правовому та теоретико-правовому компонентам наукової спадщини вченого.

У *підрозділі 2.1. «С.В. Пахман про історію розвитку доказового права»* охарактеризовано його магістерську дисертацію (1851), що була опублікована як монографія «Про судові докази за стародавнім руським правом, переважно цивільним, в їх історичному розвитку».

Показано, що С.В. Пахман доводив автохтонне походження судових доказів у вітчизняному праві, спростовуючи думку про вплив на їх розвиток німецького права, водночас допускаючи довготривалий вплив візантійського права, з якого, зокрема, було запозичено клятви й ордалії. Важливим висновком С.В. Пахмана було виокремлення двох етапів у розвитку доказового права 1) з найдавніших часів до XV століття; 2) XV – середина XVII ст. На першому етапі цивільний і кримінальний процес не розмежовані, а судові докази складали чотири основні групи: власне зізнання; речові докази; показання свідків; присяга та ордалії. Серед них показанням свідків він надавав найбільшої ваги. На другому етапі розвитку судових доказів зникають ордалії, натомість зростає роль письмових доказів, а в кримінальному процесі – роль тортур та повального обшуку (розшуку).

У *підрозділі 2.2. «С.В. Пахман як історик кодифікації цивільного права»* показано, що двотомна монографія «Історія кодифікації цивільного права» С.В. Пахмана мала потрійне призначення: як навчальна книга; як порівняльне історико-правове дослідження; як підготовчий матеріал для удосконалення вітчизняного цивільного законодавства. За обсягом опрацьованого матеріалу вона не мала аналогів: у ній за чітко розробленою

схемою було представлено історичні етапи кодифікації цивільного законодавства у країнах Західної, Центральної, Південної Європи, а також у Росії. Ця робота дала змогу С.В. Пахману дійти висновку про визначення предмета і системи цивільного кодексу лише з урахуванням актуального стану законодавства в тісному зв'язку з вітчизняними історичними традиціями цивільно-правового регулювання.

У **підрозділі 2.3. «Внесок С.В. Пахмана у становлення концепції юридичного позитивізму»** охарактеризовано основну теоретико-правову роботу С.В. Пахмана «Про сучасний рух в науці права» (1882) та загальнотеоретичні висновки, що містяться в деяких інших його роботах. Узагальнено основні положення теоретико-правового концепту С.В. Пахмана: відмежування власне юридичної науки (юриспруденції) від філософії права; діалектика співвідношення побутової теорії права, що досліджує мету, зовнішні прояви та історичний розвиток права (*ratio legis*), та юридичної теорії, що вивчає виключно внутрішній зміст і форми абстрактного права загалом або окремих його інститутів (*ratio juris*); критика соціологічного підходу до права та обґрунтування необхідності «очищення права від соціальних домішок»; спростування висновків зарубіжних і вітчизняних теоретиків-позитивістів про суто емпіричний характер юриспруденції та обґрунтування самостійного предмета дослідження юриспруденції, яким є позитивне право; розуміння позитивного права як міри свободи у людському суспільстві. Зазначене дає можливість зробити висновок про вихід праворозуміння С.В. Пахмана за межі вузького догматизму та прийняття ним філософських та історико-правових ідей як частини правничої науки.

У **Розділі 3 «Цивілістичне учення С.В. Пахмана»**, що складається з двох підрозділів, висвітлено наукові позиції С.В. Пахмана щодо загальної та особливої частини цивільного права.

У **підрозділі 3.1. «Розвиток цивілістичної теорії у працях С.В. Пахмана»** зазначено, що С.В. Пахман присвятив низку робіт предмету та системі цивільного уложення; поняттю та значенню особистості в цивільному праві, поняттю і строкам застосування набувальної давності до церковних земель, що охоплюється загальною частиною науки цивільного права.

Показано, що на основі історичного дослідження римського права, компаративного аналізу зарубіжного та російського цивільного законодавства С.В. Пахман розробив теоретичні основи системи нового цивільного уложення, що ґрунтувались на вітчизняній правовій традиції із запозиченням окремих елементів пандектної та інституційної систем цивільного права, і мала містити у собі: загальні засади (загальні положення про права цивільні); право осіб разом із сімейними правами;

права на майно разом з авторськими правами; права за зобов'язаннями разом з договорами.

Зроблено висновок, що попри неодноразово проголошені вченим позитивістські теоретичні установки, його цивілістичні погляди виходять за межі юридичного позитивізму, зокрема у тому, що стосується цивільно-правового статусу особистості, який він уважав фундаментом цивільного права та до якого зараховував не тільки майнові, а й особисті немайнові права.

У *підрозділі 3.2. «Внесок С.В. Пахмана у розвиток акціонерного права»* проаналізовано погляди С.В. Пахмана на перспективи розвитку акціонерного права. На думку С.В. Пахмана, акціонерне законодавство мало поєднувати приватні та публічні засади, втілюючи водночас інтереси підприємця та суспільно-корисні інтереси, а саме – сприяння народному господарству. Виступаючи за реформу акціонерного права, С.В. Пахман обґрунтував основоположні його засади: свободу, самоуправління, гласність і відповідальність. Гласність діяльності він уважав найнадійнішою гарантією, що захищає як інтереси акціонерів, так і інтереси суспільства, з одного боку, від безпідставних витівок та недобросовісних спекуляцій засновників, а, з іншого – від свавілля директорів компаній. Крім цього, учений наполягав на суворій відповідальності директорів акціонерних компаній та розширенні прав акціонерів.

Розділ 4 «С.В. Пахман як педагог та юрист-практик», що складається з двох підрозділів, присвячено педагогічній та правозастосовній практиці ученого.

У *підрозділі 4.1. «Педагогічна спадщина С.В. Пахмана»* висвітлено етапи діяльності С.В. Пахмана як університетського викладача й адміністратора. Цивілістичні дисципліни становили основний інтерес С.В. Пахмана як викладача в усіх навчальних закладах, де він працював, відповідно учений здійснив їх ґрунтовне навчально-методичне забезпечення. Показано, що лекції С.В. Пахмана привертали увагу не тільки студентства, а й його колег, державних урядовців і характеризувалися: науковою обґрунтованістю, інформативністю, структурованістю, аргументованістю, наявністю достатньої кількості яскравих, переконливих прикладів, фактів, документів і наукових доказів. Окрім цього, С.В. Пахман використовував новаторські діалогові прийоми викладання навчального матеріалу. Його як викладача відрізняв: акцент на індивідуальній роботі зі студентами; не тільки моральна, а й матеріальна підтримка молоді, зокрема, пожертвування коштів для стипендії студентам за особливі успіхи у сфері цивільного права та цивільного судочинства; залучення до співпраці молодих учених – колишніх студентів тощо.

У підрозділі 4.2. «*Нормотворча та правозастосовна діяльність С.В. Пахмана*» виявлено факти та проаналізовано форми участі С.В. Пахмана в юридичній практиці. Досліджено його участь у роботі п'ятнадцяти нормопроектних комісій при різних органах державної влади Російської імперії. Визначено участь ученого (1882–1905 рр.) у розробці проекту нового Цивільного уложення Російської імперії. І хоча в Редакційній комісії переміг консервативний підхід К.П. Победоносцева, зокрема, щодо статусного права, яке залишилося становим, ідеї С.В. Пахмана про поєднання пандектної та інституційної систем цивільного права були сприйняті та частково відображені у проекті Цивільного уложення 1905 року. Встановлено, що С.В. Пахман є одноособовим розробником Статуту про векселі, прийнятого 27 травня 1902 року.

Проведено аналіз сенатської судової практики кінця ХІХ – початку ХХ століття, яка свідчить, по-перше, про активну участь сенатора С.В. Пахмана у розгляді цивільних справ (був головуючим на засіданнях Сенату, часто виступав із власною правовою позицією); по-друге, вказує на наявність суперечливих цивільних справ (зокрема, справа про давність на церковні землі), винесених на розгляд Сенату, під час перегляду яких було підтримано правову позицію С.В. Пахмана.

ВИСНОВКИ

У роботі поставлено і розв'язано наукове завдання, яке полягало у виявленні загальнотеоретичних, історико-правових і цивілістичних аспектів науково-юридичної та педагогічної спадщини видатного вітчизняного правознавця С.В. Пахмана. Найсуттєвіші результати дослідження полягають у такому:

1. Опрацювання наукової літератури уможливило висновок про формування у вітчизняній історико-правовій науці нового напрямку досліджень, а саме юридичної біографістики, в межах якого розроблено наукові біографії видатних теоретиків та істориків права, та про недостатню вивченість наукової спадщини представників галузевих юридичних наук. Зокрема, констатовано фрагментарність уявлень про характер, обсяг і зміст науково-юридичної та педагогічної спадщини видатного правознавця С.В. Пахмана, а також його участі у нормотворчій і правозастосовній діяльності, які у вітчизняній та зарубіжній історії політичних і правових учень та історії юридичної науки не були предметом монографічного дослідження, а так само виявлено прогалини та суперечності у науковій біографії ученого.

Для створення цілісного образу творчої особистості С.В. Пахмана та аналізу його внеску у розвиток юридичної науки залучено та

проаналізовано друковані та літографовані праці ученого і педагога вищої школи, рецензії на них, діловодні документи навчальних закладів, в яких навчався та працював С.В. Пахман, мемуари його сучасників та інші нарративні джерела (щоденники, листування), матеріали іменного архівного фонду С.В. Пахмана, що зберігається у Державному архіві Одеської області. Це дало можливість уточнити факти наукової біографії ученого та скласти максимально повну бібліографію його праць з урахуванням раніше не досліджених наукових робіт С.В. Пахмана, разом з перевиданнями, а також бібліографію рецензій та інших праць критичного характеру щодо наукової спадщини С.В. Пахмана.

2. Соціокультурний контекст формування наукового світогляду С.В. Пахмана відмічено рисами транзитивності (індустріалізація, скасування кріпацтва, судова та інші масштабні реформи, потреба в освічених управлінцях тощо). В умовах соціальних перетворень суттєво зросла роль правників, юридичної освіти та юриспруденції, що зумовило як вибір С.В. Пахманом професії, так і позитивістський тип його праворозуміння, характерний саме для становлення буржуазного суспільства.

Особистісним фактором формування С.В. Пахмана як ученого та педагога стало сімейне оточення, особливо авторитет його батька – В.П. Пахмана, викладача одного з перших навчальних закладів України з юридичним відділенням, серед найкращих випускників якого був Семен Пахман.

На формування наукових поглядів С.В. Пахмана вплинули гуманістичні традиції європейської культури, на яких він виховувався, його ліцейські вчителі і професори Московського університету (В.А. Ліновський, Ф.Л. Морошкін, С.І. Баршев, Д.І. Мейер, М.І. Крилов та інш.), а також ситуація в тогочасній європейській правовій науці, де точилися дискусії між представниками шкіл природного права (філософії права), історичної школи права та нового напрямку – юридичного позитивізму.

3. Діяльність С.В. Пахмана у сфері юриспруденції мала багатогранний характер, що проявилось у таких напрямках: наукова діяльність; викладацька діяльність; адміністрування вищої юридичної освіти (декан юридичного факультету і виконувач обов'язків ректора Санкт-Петербурзького університету); нормопроєктування та правозастосовна практика.

Наукові дослідження С.В. Пахмана розгортались у галузях: історії права; теорії права; цивілістики. Спеціальні дослідження вченого було присвячено доказовому праву, звичаєвому праву, акціонерному праву, а також систематизації правових звичаїв. Крім того, окремим напрямом

наукової діяльності вченого було рецензування та переклад наукової літератури з питань цивілістики та загальної теорії права.

Усі наукові пошуки С.В. Пахмана в галузі історії та теорії права підпорядковувалися прагматичній меті удосконалення цивільного законодавства Російської імперії та забезпечення якості викладання цивілістичних дисциплін для майбутніх юристів.

4. Зважаючи на різноманітну за напрямками діяльність С.В. Пахмана у юридичній сфері, основи його наукової біографії представлено у формі періодизації, побудованої за критерієм домінування того чи іншого її виду:

1) період становлення ученого-цивіліста та педагога (1843–1852 рр.);

2) педагогічний період – педагогічна діяльність у Казанському, Харківському та Санкт-Петербурзькому університетах (1852–1876 рр.);

3) науковий період – розроблення наукових основ кодифікації цивільного права та систематизації правових звичаїв (1876–1884 рр.);

4) практичний період – законотворча, судова, експертна та консультативна діяльність (1884–1910 рр.).

5. Аналіз загальнотеоретичного концепту права, розробленого і підтримуваного С.В. Пахманом, дав змогу підтвердити висновки попередніх дослідників про належність його учення до течії юридичного позитивізму. Його сутність полягала у відмежуванні юриспруденції від філософії та історії права й обґрунтуванні наявності у юриспруденції самостійного предмета дослідження, яким є позитивне право. У зв'язку з цим учений обстоював самостійність юридичної науки, мотивуючи це тим, що юридичній науці властива система загальних незмінних начал, а завдання її полягає не в безпосередній інтерпретації позитивних норм, а в створенні загальної системи юридичних понять. Водночас доведено активне застосування С.В. Пахманом й іншого методологічного інструментарію та його прихильність до ідей про історичні, соціальні та філософські засади права, зокрема, змістом права він уважав свободу, а джерела права бачив не тільки у державній волі, але й у суспільній правотворчості, результатом якої було звичаєве право.

Ці різні за філософсько-правовою природою, але однакові за своїми функціями впливи відмітні у цивілістичній науковій спадщині С.В. Пахмана. З одного боку, він наполегливо шукав історичне коріння цивілістичних інститутів у минулому, а, з іншого – з позитивістських позицій обґрунтовував їх сучасний зміст.

6. Історико-правова частина наукової спадщини С.В. Пахман уможливиле висновок про його належність не тільки до теоретиків права та цивілістів, а й істориків права, зважаючи на ґрунтовність і масштаб проведених ним досліджень історії судових доказів та історії кодифікації цивільного законодавства.

Магістерська дисертація С.В. Пахмана, присвячена дослідженню доказів у руському праві, досі становить науковий інтерес, оскільки залишається єдиним історико-правовим виданням такої тематичної спрямованості, висновки якого є підґрунтям для формування сучасного доказового права як окремого елемента системи права.

С.В. Пахман доводив автохтонне походження судових доказів у вітчизняному праві, спростовуючи думку про їх іноземне походження й водночас виявивши вплив на їх розвиток візантійського права та литовсько-руського права. Важливим висновком було виокремлення С.В. Пахманом двох етапів у розвитку доказового права: 1) з найдавніших часів до XV століття; 2) XV – середина XVII ст. Він класифікував судові докази, які у найдавніший період склали чотири основні групи: власне зізнання; речові докази; показання свідків; присяга та ордалії. Серед них показанням свідків він надавав найбільш важливого значення. На другому етапі розвитку судових доказів зникають ордалії, натомість С.В. Пахман підкреслював зростання ролі письмових доказів, а в кримінальному процесі – ролі тортур та повального обшуку.

7. Двотомна монографія С.В. Пахмана «Історія кодифікації цивільного права» (1876) мала за його задумом використовуватись: як навчальна книга; як порівняльне історико-правове дослідження; як підготовчий матеріал для удосконалення вітчизняного цивільного законодавства. За обсягом опрацьованого матеріалу та рівнем його узагальнення вона не мала (і донині не має) аналогів: у ній за чітко розробленою схемою було представлено історичні етапи кодифікації цивільного законодавства у країнах Західної, Центральної, Південної Європи, а також в Росії. Це монографічне дослідження С.В. Пахмана стало об'єктом і схвальної, і негативної критики, викликані як суб'єктивними факторами професійної конкуренції в університетському середовищі, так і недостатнім розумінням цілей і задач, поставлених у дослідженні. С.В. Пахман розглядав його передовсім як підготовчий матеріал для розроблення нового цивільного уложення Російської імперії та як матеріал для викладання цивілістичних дисциплін. Ця робота дала змогу С.В. Пахману дійти висновку, що вирішення питання про предмет і систему цивільного кодексу можливе лише з урахуванням актуального стану законодавства у тісному зв'язку з вітчизняними історичними традиціями цивільно-правового регулювання.

8. Основна наукова увага С.В. Пахмана була зосереджена на цивілістичних дослідженнях, адже саме розвиток приватної ініціативи вчений вважав основою майбутнього розквіту економіки країни. Цивілістичні дослідження С.В. Пахмана торкалися історії цивільного

права, порівняльного правознавства, предмета і системи цивільного права, окремих інститутів цивільного права.

Історико-правовий і компаративний аналіз римського права, зарубіжного та російського цивільного законодавства, історії цивільно-правових інститутів сприяли виробленню С.В. Пахманом теоретичних основ системи нового цивільного уложення Російської імперії. Він пропонував відмовитись від прямих запозичень з розвинутих систем цивільного права, які діяли в Західній та Центральній Європі, натомість враховувати вітчизняну правову традицію із запозиченням лише окремих елементів іноземного права, якими були загальні засади законодавства, характерні для цивільних уложень німецьких держав, та побудова усього іншого нормативного масиву цивільного уложення за інституційною системою.

Відмінною рисою цивілістичного учення С.В. Пахмана було акцентування уваги на правовому статусі особистості, до якого (під впливом на його праворозуміння природно-правових ідей) він зараховував особисті немайнові права. Крім того, новелістичний характер мало визнання вченим плюралізму джерел цивільного права, зокрема, правових звичаїв, систематизацію яких він запропонував.

8. Розмежуючи цивільне та торгове право, С.В. Пахман обґрунтував самостійність акціонерного законодавства, в якому поєднуються приватні та публічні засади правового регулювання. Обстоюючи свободу та самоуправління акціонерних компаній, він наполягав на впровадженні в їх діяльність принципів гласності та відповідальності. С.В. Пахман уважав, що саме ці принципи сприятимуть балансу приватного та публічного інтересу в акціонерній справі, зокрема, унеможливлять зловживання з боку керівництва компаній, а саме: видачу фіктивних дивідендів, марнотратність, подання неправдивих відомостей про діяльність тощо. Донині актуальним є висновок С.В. Пахмана про недоліки централізації акціонерної діяльності у великих містах, що гальмувало її розвиток на місцях. С.В. Пахман не тільки обстоював ідею про реформування акціонерного законодавства в теорії, а й розробляв конкретні пропозиції для удосконалення акціонерного законодавства.

9. Викладацька й адміністративна діяльність С.В. Пахмана проходила у Рішельєвському та Олександрівському ліцеях, Казанському, Харківському та Санкт-Петербурзькому університетах. С.В. Пахман зробив вагомий внесок у розвиток юридичної освіти та педагогіки вищої школи, що охоплює: навчально-методичне забезпечення викладання цивілістичних дисциплін, а саме – системно побудовані лекційні курси, новаторські діалогові прийоми їх викладання, індивідуальну роботу

зі студентами, а також адміністрування навчального процесу й постійну підтримку студентської молоді.

С.В. Пахман є одним із небагатьох викладачів, якому п'ять університетів присвоїли звання почесного члена: Санкт-Петербурзький, Казанський, Харківський, Св. Володимира в Києві і Новоросійський.

11. У дослідженні виявлено факти та проаналізовано форми участі С.В. Пахмана в юридичній практиці. С.В. Пахман брав участь у роботі п'ятнадцяти нормопроектних комісій при різних органах державної влади Російської імперії та у підготовці низки проектів рішень Урядового Сенату; здійснював юридичне консультування у цивільних справах. Він також був одноособовим розробником нормативних актів, які набули юридичної сили, зокрема Статуту про векселі, затвердженого у формі закону 27 травня 1902 року.

Сенатська практика кінця ХІХ – початку ХХ століття свідчить про активну участь сенатора С.В. Пахмана у розгляді цивільних справ і про відстоювання власних правових позицій навіть у складних суперечливих справах (справа про давність на церковні землі).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Абухін Р. Д. Соціокультурний контекст буття вченого-правознавця (на прикладі біографії С.В. Пахмана) / Р.Д. Абухін // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. – 2014. – Вип. 25. – С. 11–14.

2. Абухін Р. Д. Історія кодифікації цивільного права у творчості С.В. Пахмана / Р.Д. Абухін // Науковий вісник МГУ. – Сер. : Юриспруденція. – 2014. – № 10/2. – Т.1. – С. 187–189.

3. Абухін Р. Д. Видатний представник вітчизняної цивілістики С.В. Пахман: штрихи до біографії / Р.Д. Абухін // Митна справа. – 2015. – № 2(2.1). – С. 29–36.

4. Абухін Р. Д. Внесок С.В. Пахмана у становлення та розвиток позитивістського праворозуміння / Р.Д. Абухін // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 2. – С. 206–208.

Стаття у науковому виданні, внесеному у міжнародні наукометричні бази

5. Абухін Р. Д. Витоки теорії доказового права у працях С.В. Пахмана / Р.Д. Абухін // Історико-правовий часопис. – 2016. – № 1(7). – С. 192–196. (журнал внесено до Index Copernicus International).

Стаття у зарубіжному періодичному науковому виданні

6. Абухін Р. Д. С.В. Пахман про стан та реформу акціонерного права Російської імперії / Р.Д. Абухін // *Evropský Politický A Právní Diskurz* (European Political and Law Discourse). – 2017. – Volume 4, Issue 2. – С. 89–93.

Праці апробаційного характеру

7. Абухін Р. Д. До питання про участь видатного цивіліста С.В. Пахмана у законопроекуванні / Р.Д. Абухін // *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина: зб. тез наук. доповідей і повідомлень II Міжнародної наук.-практ. конф.*, 6 грудня 2013 року, м. Полтава. – Харків : Право, 2013. – С. 4–6.

8. Абухін Р. Д. Історія права у наукових працях С.В. Пахмана / Р. Д. Абухін // *Новітні наукові дослідження держави і права : збірник наукових праць.* – Миколаїв : Іліон, 2014. – С. 119–123.

9. Абухін Р. Д. С.В. Пахман як історик вітчизняного права / Р.Д. Абухін // *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку: матеріали VIII Всеукраїнської наук. конф. молодих учених, присвяченої Дню прав людини 11 грудня 2015 року.* – Одеса : ОДУВС, 2015. – С. 104–107.

10. Абухін Р. Д. Наукові погляди С.В. Пахмана на реформи акціонерного законодавства Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. / Р. Д. Абухін // *Розвиток методології сучасної юриспруденції : матеріали Четвертої наук. конф. (Одеса, 27–28 березня 2015 р.).* – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 133–138.

11. Абухін Р. Д. Звичаєве право як джерело Литовських статутів у наукових працях С.В. Пахмана / Р. Д. Абухін // *Україна. Євроінтеграція. Інтермаріум: історія і сучасність : матеріали Міжнародної наук. конф.*, Одеса, 28–29 жовтня 2016 р. – Одеса : МГУ, 2016. – С. 91–94.

АНОТАЦІЯ

Абухін Р. Д. Науково-юридична та педагогічна спадщина С.В. Пахмана. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, 2017.

Досліджено науково-юридичну та педагогічну спадщину видатного теоретика та історика права, цивіліста – Семена Вікентійовича Пахмана, представлену як цілісне учення, що охоплює взаємопов'язані:

загальнотеоретичний концепт юридичного позитивізму; концепт історичного розвитку права; наукові основи систематизації звичаєвого права; теоретичний аналіз інститутів і норм цивільного права; обґрунтування акціонерного права як відносно самостійного елемента приватного права.

Визначено внесок С.В. Пахмана у розвиток юридичної освіти та педагогіки вищої школи в Російській імперії.

Проаналізовано форми юридичної практики С.В. Пахмана, а саме: нормопроектну роботу; правозастосовну діяльність; юридичне консультування у цивільних справах.

Ключові слова: Семен Вікентійович Пахман, юридичний позитивізм, доказове право, історія кодифікації цивільного права, предмет та система цивільного законодавства, акціонерне законодавство Російської імперії, історія юридичної освіти, Статут про векселі, нормопроектні комісії в Російській імперії.

АННОТАЦІЯ

Абухін Р. Д. Научно-юридическое и педагогическое наследие С.В. Пахмана. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Международный гуманитарный университет, Одесса, 2017.

Изучено научно-юридическое и педагогическое наследие выдающегося теоретика и историка права, цивилиста – Семена Викентиевича Пахман, представленное как целостное учение, включающее взаимосвязанные: общетеоретический концепт юридического позитивизма; концепт исторического развития права; научные основы систематизации обычного права; теоретический анализ институтов и норм гражданского права; обоснование акционерного права как относительно самостоятельного элемента частного права.

Определен вклад С.В. Пахмана в развитие юридического образования и педагогики высшей школы, а именно: основательное учебно-методическое обеспечение преподавания цивилистических дисциплин, включающее системно построенные лекционные курсы, новаторские диалоговые приемы их преподавания, индивидуальную работу со студентами, в частности, привлечение их к научной и практической деятельности, а также администрирование учебного процесса, моральную и материальную поддержку студенческой молодежи.

Проанализированы формы юридической практики С.В. Пахмана: нормопроектная работа (единоличное создание им проекта Устава о векселях, утвержденного в качестве закона 27 мая 1902 г. ; участие в работе пятнадцати нормопроектных комиссий при различных органах государственной власти Российской империи); правоприменительная деятельность (подготовка проектов решений Правительствующего Сената); юридическое консультирование по гражданским делам.

Ключевые слова: Семен Викентьевич Пахман, юридический позитивизм, доказательственное право, история кодификации гражданского права, предмет и система гражданского законодательства, акционерное законодательство Российской империи, история юридического образования, Устав о векселях, нормопроектные комиссии в Российской империи.

SUMMARY

***Abuhin R.D* Scientific, legal and pedagogical heritage of S.V. Pakhman.** – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Law in specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – International Humanitarian University, Odessa, 2017.

Scientific, legal and pedagogical heritage of outstanding theorist and historian of law, an civilist – Semen Pakhman – is presented as a coherent doctrine., that contains interrelated: general concept of legal positivism; concept of historical development of law; scientific basis of systematization of customary law; theoretical analysis of Civil Law and its instituties; justification of Stock Law as a relatively independent element of Private Law.

Defines S.V. Pakhman’s contribution in the development of legal education and pedagogy of higher education in the Russian Empire.

Analyzes forms of S.V. Pakhman’s legal practice, namely his lawmaking work; enforcement activities; legal advice in civil cases.

Keywords: Simon Vikentievich Pakhman, legal positivism, Law of Evidence; history of the codification of Civil Law, subject and system of Civil Law, Stock Law of the Russian Empire, history of legal education, Charter of Bills, Lawmaking committees in the Russian Empire.

Підписано до друку 14.04.2017.
Формат 60x90/16. Ум.-друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ГП «Фенікс»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.2002 р.
65009, м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 7777-591.